

GÖK TÜRKLERDEN TÜRKLERE: TÜRK KİMLİĞİNİN OLUŞMASINA TARİHSEL BİR BAKIŞ

Erkin EKREM

Özet

Türk kimliğinin oluşmasının genellikle VIII. yüzyıldan sonra Araplar tarafından kavramlaştırıldığı bilinmektedir. Ancak Gök Türk¹ devleti kurulduktan sonra Türk kimliği kendi aralarında oluşmaya başlamış ve Gök Türk devleti yıkıldıktan sonra kurulmuş olan Orhun Uygur devleti döneminde bu kavram Türk halkı arasında oturmuştur. Araştırmamızda Türk kimliğinin teşekkül süreci incelenmekle bu görüş ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk kimliği, Göktürkler, Uygurlar, Türkler

From Gokturks to Turks: An Historical Approach to the Formation of Turkish Identity

Abstract

It is known that the formation of Turkish identity was conceptualized after VII. century by Arabs. However the Turkish identity had been already emerged when Gokturk state was founded among the Turks. During the era of Orhun- Uygur state founded after the collapse of Gokturks, this concept was settled within the Turkish people. This article will be concentrated on the process of Turkish identity and will try to clarify this idea

Key words: Turkish identity, Gokturks, Uigours, Turks.

Uygurlarda Türk Kimliği

XI. yüzyıl kaynaklarına göre, Türk, Nuh'un torununun adıdır.² Bir topluluğun adı olarak Türk adını Allah vermiştir³ ve aynı zamanda Türk

¹ Gök Türk adı henüz tartışmalı bir konudur. Bu çalışmada Gök Türk adı, sadece diğer Türklerle ayırt etmek için kullanılmıştır. Yani "Gök Türk", VI.-VIII. yüzyıllar arasında kuzey ve orta Asya'da devlet kurmuş olan topluluğu göstermektedir. "Türkler" ise birçok yönü ortak olan değişik Türk boylarını kapsayan topluluklardır.

² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk*, (çev. Besim Atalay), Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt I, 1992:28.

topluluğu Allah'ın ordusudur.⁴ Türk'ün anlamı ise olgunlaşma çağı olarak açıklanmaktadır.⁵ Karahanlılar sülâlesine mensup olan Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it Türk* eserinin adından anlaşıldığı gibi bu eser sadece Karahanlıların sözlüğü olarak değil, geniş kavramlı Türklerin lügati olarak yazılmıştır.⁶ Yani, Rum ülkesinden Japonya'ya kadar uzanan topraklarda yaşayan Peçenek, Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başkurt, Basmlı, Yabagu, Tatar, Kırgız, Çigil, Tohsi, Yağma, Uğrak, Çaruk (Çarık), Çomul, Uygur gibi boyları kapsamaktadır.⁷ Kaşgarlı, eserinde Karahanlılar için "Hakanlı Türkler", Karahanlı olmayanlar için "öbür Türkler" veya "Oğuz Türkmenleri"⁸ gibi ifadeler kullanmıştır ve buna göre, Karahanlı sülâlesinin de bir Türk boyu olduğu şüphesizdir. Kaşgarlı'ya göre, Türkler 20 boydan oluşur,⁹ eserinin farklı yerlerinde bazı boyların Türk kavmi olduğunu özellikle vurgulamıştır. *Divanü Lûgat-it Türk*'e göre, Argu,¹⁰ Basmlı,¹¹ Çigil,¹² Çomul,¹³ Kay,¹⁴ Kırgız,¹⁵ Karluk,¹⁶ Kıpçak,¹⁷ Oğuz,¹⁸ Peçenek,¹⁹ Tatar,²⁰ Tohsi,²¹ Uygur,²² Yabagu²³ ve Yağma²⁴ boyları Türklere mensup

³ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:3.

⁴ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:351.

⁵ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:353. Türk adı hakkında diğer araştırmalar İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1988:42-44; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), Ankara: KaraM Araştırma ve Yayıncılık, 2002:93-94.

⁶ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:4.

⁷ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:28.

⁸ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:14.

⁹ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:28-30.

¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, Cilt II, 1992:60.

¹¹ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:481.

¹² Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:32, 393.

¹³ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:394.

¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, Cilt III, 1992:158.

¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:458.

¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:472. Kaşgarlı'ya göre Karluklar göçebe bir Türk boyu olup Oğuzlardan ayrılmışlardı. Aslında Kaşgarlı, Karlukların Oğuzlar gibi Türkmen olduğunu belirtmektedir (Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:472).

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:474.

¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:55. Türkmenler de Oğuzlara mensupturlar (Kaşgarlı Mahmud, Cilt III, 1992:412). Kaşgarlı eserinde ayrıca "Oğuz Türkler" tabirini kullanmıştır (Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:4). Yani Türkmenler de Türk'türler.

¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:488. Kaşgarlı'nın döneminde Peçenekler Türk olmakla birlikte Oğuzlardan bir boydurlar (Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:488).

²⁰ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:411.

²¹ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:423.

²² Kaşgarlı Mahmud, Cilt II, 1992:60. Kaşgarlı eserinde Müslüman olmayan Türklerin dili hakkında bilgi vermeye çalışmıştır (Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:27) ve bunun bir örneği Turfandaki Müslüman olmayan Uygurlardır (Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:29). Bu Uygurlara Tat Tavgaç denilirdi (Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:453-454).

²³ Kaşgarlı Mahmud, Cilt III, 1992:36.

boylardır. Ayrıca Kaşgarlı, birçok boyun kullandığı dillerin arasındaki farklılıkları ortaya koymuşsa da, bu boyların kullandığı dilleri “bütün Türk dilleri”²⁵ olarak tanımlamıştır. Kaşgarlı Mahmud, Türkleşme sürecinde olan bazı boy ve toplulukları Türk olarak kabul etmemektedir. Örneğin Hotanlıları ve Kençeklileri Türk mensubiyetine sokmamıştır.²⁶ Bu durum Kaşgarlı’nın Türk kimliğinin tespit ölçüsünün oldukça yalın olduğunu göstermektedir. Bütün bunlar Karahanlılar döneminde siyasi ve kültürel Türk kimlik bilincinin oturmuş olduğunu göstermektedir.

V. V. Barthold, tarihteki Gök Türk kavminin ve kurmuş olduğu devlet adının “nasıl olup da diğer kabileleri de kapsayacak bir isim-sıfata dönüştüğü ve ne şekilde bugün anladığımız manayı kazandığı da pek bilinmiyor” diyerek, söz konusu Türk kavramının ilk defa VII.-VIII. yüzyıllarda Araplar tarafından, yani İslâm dünyasında kullanılmış olduğunu ileri sürmüştür. Barthold’a göre, “İslâmiyet dairesi dışında Türk kelimesi o kadar yayılmamıştı”.²⁷ Halbuki Müslüman olmayan Turfan Uygur hâkimiyetine (866-1209) ait X. yüzyıla tarihlenen bazı Uygurca Budist belgelerinde Türk kimliğinin benimsemiş olduğu gözlenmektedir. Beşbalıklı Singku Seli Tutun, Çince, Toharca ve Sanskritçe’den Uygurca’ya tercüme etmiş olduğu eserlerinde “Uygur Türkçe’sine çevirdim” ya da “Türk Uygurca’sına çevirdim”, hatta direkt olarak “Türkçe’ye çevirdim” ibarelerini kullanmıştır.²⁸ X. yüzyıl öncesine ait Kumul nüshası Uygurca *Maytri Simit* tiyatro eserinin birinci bölümünün onaltıncı varasının B 26-27 satırında da eserin Toharca’dan Türkçe’ye tercüme edildiği ibaresi geçmektedir.²⁹ Hatta

²⁴ Kaşgarlı Mahmud, Cilt III, 1992:34.

²⁵ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:33.

²⁶ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:32.

²⁷ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Ankara:Çağlar Yayınları, 2004:32.

²⁸ Singku Seli Tutun, *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin* (Çev. Ceval Kaya), Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992:72 (30/10,15),1992:73 (33/16-17); 1992:207 (343/11-12); 1992:348 (674/7-8), 1992:354 (E1/12-13, E2/7); Şinasi Tekin, “Uygur Bilgini Singku Seli Tutun’un Bilinmeyen Yeni Bir Çevirisi Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yılığ 1965*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989:29-33. Ayrıca *Hsüan-Tsang Biyografisi* V. Bölümde (L. Iu. Tugusheva, *Fragmenti Uigurskoy versii biografi Syuan-Tszana*. Moscow: Nauka, 1980:31; L. Iu. Tugusheva, *Uygurskaya versiya biografiya Syuan-Tszana : Fragmenti iz leningradskogo rukopisnogo sobraniya instituta vostokovedeniya ANSSSR*, Moskva : Nauka, 1991:96) ve VII. bölümde Beşbalıklı Singku Seli Tutun’un Çince’den Türkçe’ye çevirmiş olduğu kaydedilmiştir (A. von Gabain, 1988:236). W. Radloff ve S. E. Maloff’un Uygurca *Suvarnaprabhāsa* nüshası üzerindeki çalışmasında eserin Beşbalıklı Singku Sali Tutun tarafından Çince’den Türk Uygurcası’na çevrilmiş olduğu ibaresi vardır. A. Von Gabain ve F. W. K. Müller’in ortak çalışması olan *Uigurica* (VI)’de yine Toharca’dan Türkçe’ye çevirmiş ifadesi bulunmaktadır (A. von Gabain, 1988:236).

²⁹ İsrail Yusuf, Doklun Kamberi ve Abdulkeyum Hoca, *Kumul Nüshası Maytri Simit Tetkikatı (I)* (Uygurca). Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 1988:46.

Sarı Uygurlarla ilgisi olan Kan-chou'daki Uygurlar da Uygurca'yı "Türk dili" olarak kabul etmektedirler.³⁰ Çince Hsüen-tsang Seyahatnamesi'nin V. bölümünde Himatala memleketi 𐰽𐰺𐰽𐰾𐰿 hakkında bilgi verilirken bu memleketin örf-adetlerinin Gök Türklere benzediği yazılmaktadır.³¹ Bu eserin Singku Seli Tutun'un Uygurca çevrisinde ise söz konusu Gök Türk'ün yerine "Türk" (St. Petersburg nüshası, V. Bölüm 52. sayfa 24. satır) olarak tercüme etmiştir.³² Yani Turfan Uygurları Türk adını hem Gök Türkler hem de diğer boylar için kullanmışlardır. Çince *Hsüen-tsang Seyahatnamesi*'nin VI. bölümünde yer alan Hsiung-nu 匈奴³³ yani Hunlar, Singku Seli Tutun'un Uygurca çevrisinde (St. Petersburg nüshası VI. Bölüm 43. sayfa 18-19. satır) "türk yoçul bodun" şeklinde tercüme edilmiştir.³⁴ Bu sözcük Almanya'da bulunan nüshası *Maytri Simit Nom Bitig*'de (von Gabain çalışması) de geçmektedir. L. Iu. Tugusheva bunun özel bir sözcük olduğunu ileri sürerek "göçebe Türk halkı" olarak belirtmiştir.³⁵ Zaten T'ang Sülâlesine ait birçok belgede Gök Türkler ve Uygurlar bazen Hunlar olarak adlandırılmışlardır. Yine Turfan Uygur metinlerinde Talas ile Balasagun arasında yaşayan Argular da "Türk uluşu" olarak tanımlanmaktadırlar.³⁶ Demek ki Turfan Uygurlarının nazarında Türkler kavramı, Gök Türk kavmi dâhil diğer Türk boylarını da kapsamaktadır. Yani Budist olan Turfan Uygurları Türk adını en azından bir kültürel kimlik olarak kabul etmişler, hatta etnik kimliğinin işaretini de vermişlerdir. Buna rağmen Barthold Turfan metinlerinde geçen bu tür ibarelerin nadir bir istisna teşkil ettiğini ileri sürmüştür.³⁷

³⁰ Britannia Kütüphanesinde Or. 8212-120 numaralı ya da James Hamilton tasnifli 21 numaralı Tun-huang'da bulunan bir Uygurca belgesi. Bakınız 楊富學 ve 牛汝極, 《沙洲回鶻及其文獻》.蘭州:甘肅文化出版社, 1995:80.

³¹ 沙門慧立本 譯彥悰箋, 《大唐大慈恩寺三藏法師傳》卷五, 載 Junjō Takakusu, *Tai Shō Shinshū Daizōkyō* 《大正新脩大藏經》 Vol 50, No. 2053, Tokyo: Tai shōissaiikyō Kankōkai. 1922-1932: 250A. Himatala memleketi hakkında bakınız Erkin Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan* (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü basılmamış Doktora Tezi), Ankara:Hacettepe Üniversitesi, 2003:187, not 3.

³² L. Iu. Tugusheva, 1991:68.

³³ 沙門慧立本 譯彥悰箋, 《大唐大慈恩寺三藏法師傳》卷六, 載 Junjō Takakusu, *Tai Shō Shinshū Daizōkyō* 《大正新脩大藏經》 Vol 50, No. 2053, Tokyo: Tai shōissaiikyō Kankōkai. 1922-1932:255B.

³⁴ L. Iu. Tugusheva, 1991:132.

³⁵ L. Iu. Tugusheva, 1991:18-19.

³⁶ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988:236.

³⁷ Barthold, 2004:32.

Uygurların henüz Budizm'i kabul etmeden önce yani Gök Tengri dini ya da Manihaizm'e inandıkları dönemde geniş anlamdaki Türk kavramını benimsemiş oldukları belgeler aracılığıyla da kanıtlanabilmektedir. 808-821 yılları arasında Orhun Uygur devletinin hükümdarı Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Uygur Kağanı için dikilen (814?) yazıtın (Çince, Soğutça ve Türkçe olarak üç dilde yazılmıştır) Soğutça metninde (bütünleştirilmiş 1-6 parça taşın 2. satırı) “Bu hükümdar, tengride hükümlerlik gücünü kazanan büyük Türk aleminin hâkimidir” ibaresi geçmektedir.³⁸ Demek ki, Gök Türk devleti 744'te yıkıldıktan sonra yerine kurulmuş olan Uygur Devleti (745-840) de geniş kavramdaki Türk adının mahiyetini benimsemiş ve Türk halkının ortak siyasî kimliği olmuştur. Ayrıca, söz konusu Uygur Kağanı, Uygur kağan soyu olan Yağlakar'dan değil, Ediz soyundan olmasına rağmen Çin kaynaklarında bu Uygur devleti, Dokuz Oymaklı Uygur 九姓回鶻 devleti, yani batı dilindeki Dokuz Oğuz devleti olarak adlandırılmaya devam etmiştir.³⁹ Söz konusu kaynaklar Uygur devletinin 840'da yıkılmasından sonra Kan-su ve Turfan'da kurulan devletleri de Uygur devleti olarak tanımlamıştı. Hatta Karahanlıların kurucu soyunun da Uygur olduğu kaydedilmektedir.⁴⁰ Buna rağmen Uygurların kendilerini Uygur ismiyle adlandırmalarıyla birlikte yukarıda tespit edildiği gibi Türk kimliğini de kabul etmişlerdir. Yani Türk'ü üst siyasal kimlik olarak benimsemişlerdir. Gök Türk kavminin adının Uygurlar dâhil diğer Türk boylarının siyasî ve kültürel kimliğine dönüşme süreci Gök Türk devletinin kurulmasından sonra görünmeye başlamıştır.

Gök Türkler ve Türkler

Türk (Türük) 突厥 adı ilk defa bir devlet ismi olarak 552 yılında Çin kaynaklarında kaydedilmiştir.⁴¹ Ancak bazı kaynaklara göre Türk adı bu

³⁸ Olaf Hansen, “Zur sogdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal vol Karabalgasun”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, Vol. 44, No 3, 1930, p 15.

³⁹ V. Minorsky, “Tamîm Ibn Bahr's Journey to the Uyghurs”, in *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (University of London), Vol. XII, No. 1, 1948:285-286; James Hamilton, “Toquz-Oyuz et On-Uyyur”, *Journal Asiatique*, LLC (1), 1962:30; James Hamilton, “Toquz-Oğuz ve On-Uygur” (Çev. Yunus Koç), *Türk Dilleri Araştırmaları*, Sayı 7, 1997:201.

⁴⁰ Karahanlıların menşei konusu hâlâ tartışmalı bir mesele olarak bununla ilgili birçok araştırma mevcuttur. Genel olarak Karahanlıların menşei Çin kaynaklarında Uygur ve Arap ile Fars kaynaklarında Dokuz Oğuz olarak belirtilmektedir. Buradaki Uygur, etnikten çok siyasî mahiyettedir. Karahanlıların menşei hakkındaki en son araştırmaları için bakınız Wei Liang-t'ao'ın 魏良弢, 《喀喇汗王朝史稿》, 烏魯木齊: 新疆人民出版社, 1986: 27-50.

⁴¹ 《周書》卷二十七 宇文測傳, 1971:454. Bütün Çince tarih kaynaklarında Gök Türkler için T'u-chueh 突厥 (*tu-kjuət*) karakteri kullanılmaktadır. Sadece Ts'e-fu Yüen kui'nin 冊

tarihten önce zikredilmektedir. 585 yılında İşbara 沙鉢略 Kağan'ın Sui Sülâlesi imparatoruna yazdığı bir mektupta "Gök Türklerin tengri tarafından [hâkimiyet başına] oturturulmalarından elli küsur yıl geçmiştir" ibaresi bulunmaktadır.⁴² Buna göre Gök Türk hâkimiyeti 535 yılından önce kurulmuştur ve söz konusu kaynak, büyük ihtimale Gök Türk devletinin kurucusu olarak bilinen T'u-men (Bumın) Kağan'ın babası Büyük Yabgu T'u-wu 吐務⁴³ dönemini kastetmiş olmalıdır. *Yeni T'ang Sülâlesi Tarihi*'nde de Gök Türk devletinin Batı Wei Sülâlesinin (535-556) Ta-t'ung saltanat devrinde (535-551) kurulduğu ifade edilmektedir.⁴⁴ Bazı tarihçiler, IX. yüzyıldan kalma Taberî'de yer alan Sasanî hükümdarı V. Behrâm'ın saltanat devrinde (420-438) Türklerin, kağan önderliğindeki 250.000 kişilik ordu ile savaştığına dair bilgiye dayanarak bu Türklerin Gök Türk olabileceklerini tahmin etmektedirler.⁴⁵ Batı kaynaklarına göre Türk adını taşıyan Türk halkı milâddan önceki dönemlerde Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda yaşamıştı.⁴⁶ Çin kaynaklarında yer alan Gök Türklerin menşei ile ilgili rivayetle ilgili belgeler⁴⁷ bir ölçüde bu görüşü desteklemektedir.

Gök Türk kavmi yükselerek nihayet 552 yılında diğer T'ieh-le 鉄勒 boylarını hâkimiyeti altına alarak devletini kurmuştu. Bu devleti ile birlikte bağlı olan boyları özellikle Türk boyları arasında Türk adında kültürel ve siyasal ortak kimliğinin kazanmasına sebep olmuştur.

İkinci Gök Türk devletinin Mo-ch'uo (Kapagan) Kağanı'nın (691-716) kızı prenses Hsien-li Bilge için yazılmış mezar taşında babası 30 boyun

府元龜 41. bölümünde farklı olarak T'u-ch'ü 突屈 (*tu-k'juət*) karakteri kullanılmıştır. Tarihçi Ts'en Chung-mien, burada geçen T'u-ch'ü'nün Türk (T' u-chueh 突厥) adının bir başka Çince karakteriyle çevrilmiş olduğunu tespit etmiştir (《突厥集史》 上冊, 1958:189). Bunun dışında Çince Budist eserlerinde T'u-ch'ü 突屈 adının kullanılmış olduğu görülmektedir (慧琳, 《一切經音義》, Vol. 20 and 91, in Junjō Takakusu, *Tai Shō Shinshū Daizōkyō* 大正新脩大藏經. Vol 54, No. 2128, p. 428b, 883c. Tokyo: Tai shōissaikyō Kankōkai, 1922-1932).

⁴² 《北史》卷九十九突厥傳, 1974:3294; 《隋書》卷八十四突厥傳, 1973:1869.

⁴³ 《新唐書》卷二百一十五下西突厥傳, 1975:6055.

⁴⁴ 《新唐書》卷二百一十五下突厥下毗伽可汗傳, 1975:6055.

⁴⁵ Denis Sinor (ed.), *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994:287.

⁴⁶ Denis Sinor (ed.), 1994:285-287; Peter B. Golden, 2002:93-94.

⁴⁷ 《周書》卷五十突厥傳, 1971:907-908; 《北史》卷九十九突厥傳, 1974:3285-3286; 段成式著, 方南生点校《酉陽雜俎》前集卷四境异 北京: 中华书局, 1981:45. Gök Türklerle ilgili rivayetlerin Türkçesi için bakınız Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Kaynaklar ve Açıklamaları ile Destanlar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989:18-29.

kağanı olarak tarif edilmektedir.⁴⁸ Bu 30 boyun Gök Türk kavmine mensup olan boyların dışında diğer ortak kültürel birliği olan boyları da içerdiği muhtemeldir. Bu boyların tespit edilmesi zor olmasına rağmen K. Czegledy bunu belli bir çerçevede incelemeye çalışmıştır.⁴⁹ Gök Türk devleti 630'da yıkıldıktan sonra T'ang Sülâlesi yalnızca Gök Türk kavmine ait boyları Çin'in kuzey bölgelerinde, boy adlarına göre ayrı vilayetlere yerleştirmiştir.⁵⁰ Ts'en Chung-mian'in araştırmasına göre 15 Gök Türk boyu genel olarak kendi boy adı ile adlandırılan yönetim birimlerine ayrılmıştır.⁵¹ Gök Türklere has olan boyların arasında A-shih-na 阿史那; She-li T'u-li 舍利吐利; Ch'uo 綽; Ssu-pi Vilayetinde 思辟州 yerleştirilen ancak boy adı bilinmeyen Gök Türk boyu; Nu-lai 奴賴; Su-nung 蘇農; A-shih-te 阿史德; Chih-shih 執失; Pa-yen A-shih-te 拔延阿史德; Ho-lu Kağan'ın 賀魯 boyu; Karluklar; Yü-she-shih 郁射施; Tuo-ti Yi-shih 多地藝失; Pei-shih 卑失 ve Ch'i-lüeh vilâyetinde 叱略州 yerleştirilen ancak boy adı bilinmeyen Gök Türk boyu bulunmaktadır.

Gök Türk kavminin esas boyu olan A-shih-na'ya Çin belgelerinde "Sarı Baş (Gök) Türk 黃頭突厥" denmektedir. T'ang Sülâlesinin veziri Chang Chiu-ling'in 张九齡 (673-740), T'ang Sülâlesi İmparatoru Hsüentsung'un (Gök) Türklerin yıkılacağı işareti ile ilgili tahminini kutlayan bir yazısında (賀聖料突厥比有亡徵其兆今見狀), kuzey bölgesi You-chou 幽州 askerî valisi Chang Shou-kui'nin 張守珪 gönderdiği habere dayanarak, Gök Türkler hakkında bilgi vermektedir. (Gök) Türklerden kaçan Kıtay bayanı Ch'ü-chiang'ın 屈將 ifadesine göre, Türk bölgesinde "Sarı Baş (Gök) Türkler" ile "Mo-ch'uo 默啜 (691-716) (Gök) Türkleri" arasında mücadele

⁴⁸ E Chavannes, "T'ang'lar Devrinde, İki Türk Prensesinin Mezar Taşı Kitabesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 21, 1975:37-44; A. Bombaci, "Prenses Hsien-li Bilge'nin Kocaları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 21, 1975:45-63; Wang Kuo-wei, "T'ang Hsien-li Pi-chia Kung-chu Mu-chih Pa 唐賢力苾伽公主墓誌跋 (T'ang Sülâlesi Prenses Hsien-li Bilge'nin Mezar Yazısı Hakkında)", *Wang Kuan-t'ang Hsien-sheng Quan-chi* 王觀堂先生全集 (Wang Kuo-wei'nin Araştırmaları), Tai-pei: Wen-hua Ch'u-pan Kung-ssu, IV, 1968:1330-1331; Ts'en Chung-mien, "P'i-chia Kung-chu Mu-chih T'uo-pen Chiao-chu 毗伽公主墓誌拓本校注 (Prenses Bilge'nin Mezar Taş Yazısı Hakkındaki Araştırmalar)", *T'u Chüeh Chi Shih* 突厥集史 (Gök Türk Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, II, 1958:809-825.

⁴⁹ K. Czegledy, "On The Numerical Composition of The Ancient Turkish Tribal Confederations", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXV, 1972:275-281.

⁵⁰ 《資治通鑑》第一百九十三卷, 1956: 6075.

⁵¹ 岑仲勉, *T'u Chüeh Chi Shih* 突厥集史 (Gök Türk Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, II, 1958:1070-1072.

yaşanıyormuş.⁵² Ts'en Chung-mian 岑仲勉, bu yazının 735 yılının son baharına ait olduğunu tespit etmekte ve yazıda yer alan “Sarı Baş (Gök) Türkler”in Sarı Uygurlar olduklarını ileri sürmektedir.⁵³ Ancak bu tarihlerde Sarı Uygur adı henüz tarih eserlerinde yazılmamıştır; üstelik Uygurlar 735 yıllarında Gök Türklere karşı mücadele edebilecek güçte değildirler. Çinli araştırmacı Hsüeh Tsung-cheng ise söz konusu yazının 736-737 yıllarına ait olduğunu tespit etmektedir.⁵⁴

Vezir Chang Chiu-ling'in imparatora yazdığı diğer bir kutlama mektubunda (Gök Türklerin Küçük Kağanı'nın Mutlaka Ölmüşlüğü Hakkında Kutlama 賀突厥小可汗必是傷死狀), Gök Türk generallerinin her gün otağı önünde ağladıklarını, bunun da belki Küçük Kağan'ın öldüğünü işaret ettiğini ve Gök Türklerin yıkılacağı sinyallerini verdiğini ifade etmektedir.⁵⁵ Ts'en Chung-mian'in tespitine göre bu yazı 735 yılının bahar ayındadır.⁵⁶ Hsüeh Tsung-cheng ise bu yazının 736-737 yıllarına ait olduğunu belirtmektedir.⁵⁷ Yani Bilge Kağan'ın ölümünden sonra Gök Türkler arasında iktidar kavgalarının yaşanmış olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu iktidar kavgalarının iki cephesi bulunmakta ve “Sarı Baş (Gök) Türkler” ile “Mo-ch'uo (Gök) Türkleri” arasında yaşanmaktadır. “Sarı Baş (Gök) Türkler”, vezir Chang Chiu-ling'in kaleme aldığı yazısında bahsedilen Küçük Kağan, Bilge Kağan'ın varisleridir. Demek ki Bilge Kağan öldürüldükten sonra, Bilge Kağan ailesi ile Mo-ch'uo Kağan ailesi arasında taht mücadelesi haberi T'ang Sülâlesi İmparatoruna kadar ulaşmıştır. Söz konusu iki ailenin arasında öteden beri kağanlık kavgaları mevcut idi.

Köl Tigin ile Bilge Kağan'ın babası İleriş Kağan 682 yılında İkinci Gök Türk devletini kurmuştu ve bu hâkimiyetin tesis edicisi idi. İleriş Kağan öldüğünde de çocukları küçük oldukları için kardeşi Mo-ch'uo kendini kağan ilan ederek hâkimiyeti ele geçirmişti.⁵⁸ 699 yılında Mo-ch'uo Kağan (691-716) kardeşi Tuo-hsi-fu'yu 咄悉匐 Sol Şadı, İleriş Kağan'ın (682-691) oğlu Mo-chü'yü 默矩 Sağ Şadı yapmıştı. Aynı zamanda kendi

⁵² 張九齡，《曲江集》，卷十四（四庫唐人文集叢刊版），上海：上海古籍出版社，1992，104頁。

⁵³ 岑仲勉，《突厥集史》上冊，北京：中華書局，1958:447.

⁵⁴ 薛宗正，《突厥稀見史料集成》，烏魯木齊：新疆人民出版社，2005:420.

⁵⁵ 張九齡，《曲江集》，卷14（四庫唐人文集叢刊版），上海：上海古籍出版社，1992:104

⁵⁶ 岑仲勉，《突厥集史》上冊，北京：中華書局，1958:447.

⁵⁷ 薛宗正，《突厥稀見史料集成》，烏魯木齊：新疆人民出版社，2005:421.

⁵⁸ 《舊唐書》卷194上突厥傳上，1975:5168；《新唐書》卷215上突厥傳上，1975:6045；《資治通鑑》卷205，1956:6493.

oğlu Fu-chü'yü 匐俱 Küçük Kağan yapmıştı; bunun yetkisi her iki Şad'ın üstündeydi.⁵⁹ 716 yılında Mo-ch'uo Kağan'ın öldürülmesiyle yerine oğlu Küçük Kağan geçmişti. Ancak İleriş Kağan'ın oğlu Köl Tigin, Küçük Kağan dâhil akrabalarının çoğunu ve yakın adamlarının hepsini öldürmüştü, kağanlık tahtasına ise kendi ağabeyi Mo-chi-lian'i 默棘連 (716-734) oturtmuştu.⁶⁰ Bu aile kavgaları nedeniyle, Bilge Kağan'ın ölümüyle Mo-ch'uo Kağan ailesindekiler bu fırsatı kullanarak tahtı geri almaya teşebbüs etmiş olabilirler. Kıtay bayanı Ch'ü-chiang'ın söz ettiği “Sarı Baş (Gök) Türkler”in Bilge Kağan'ın varisleri oldukları aşikârdır. Yani Sarı Baş (Gök) Türklerden 682 yılında tanrıdan kut almış olan İkinci Gök Türk devletinin kurucusu İleriş Kağan'ın soyu kastedilmektedir. Buradaki “sarı baş” anlaşıldığı gibi asıl ve âsil anlamındadır.

Bunun dışında bazı boyların da Gök Türk kavmine ait olduğu görünmektedir. Çin kaynaklarında Sarı Türgiş Kağanı Sha-ke (706-714) için “Gök Türk lideri Sha-ke 突厥首領娑葛”⁶¹, ya da “Batı Gök Türk Sha-ke 西突厥娑葛”⁶²; babası olan Türgiş hükümdarı Wu-chih-le (?-706) için ise “Batı Gök Türklerin bir başka soyundandır”⁶³, ya da “Batı Gök Türk Wu-chih-le 西突厥烏質勒” veya “Gök Türk lideri Wu-chih-le 突厥首領烏質勒”⁶⁴ şeklinde ifadeler kullanılmıştır. Kara Türgiş'den olan Su-lu (*Suluk) Kağan (716-738) ise Türgişlerin soyundandır.⁶⁵ Bu belgeler Türgişlerin Gök Türk zümresine ait olduklarını göstermektedir. Bunun yanında Üç Boylu Karluklar da “aslında Gök Türk boyundandır” 本突厥之族也⁶⁶ ve “Gök Türklerin çeşitli boyları”ndan olarak tanımlanmaktadırlar.⁶⁷ Karlukların üç boyundan birisi olan T'a-shih-li (*Taşlık) da “Gök Türk T'a-shih-li 突厥沓

⁵⁹ 《舊唐書》卷 194 上突厥傳上, 1975:5169; 《新唐書》卷 215 上突厥傳上, 1975:6064; 《資治通鑒》卷 206, 1956:6543-6544.

⁶⁰ 《舊唐書》卷 194 上突厥傳上, 1975: 5173; 《新唐書》卷 215 上突厥傳上, 1975: 6049; 《資治通鑒》卷 206, 1956: 6719.

⁶¹ 《舊唐書》卷七中宗李顯景龍二年, 1975:146.

⁶² 《舊唐書》卷九十二宗楚客傳, 1975:2972.

⁶³ 《資治通鑒》第二百六卷, 1956: 6540.

⁶⁴ 《舊唐書》卷九十七郭元振傳, 1975:3044; 《新唐書》卷一百二十二郭元振傳, 1975:4362.

⁶⁵ 《通典》卷第一百九十九邊防十五, 1935:1079C.

⁶⁶ 《新唐書》卷五玄宗皇帝李隆基傳, 1975:124; 《新唐書》卷二百一十七下葛邏祿傳, 1975:6143; 《唐會要》卷一百, 1936:1787; 《新唐書》卷五玄宗皇帝李隆基傳, 1975:124.

⁶⁷ 《新唐書》卷二百一十七下葛邏祿傳, 1975:6143.

實力” olarak zikredilmektedir.⁶⁸ Zaten Karluklar yukarıda Gök Türk kavmine ait 15 boyda yer almaktadırlar.

Bununla beraber Gök Türk hâkimiyet merkezinden uzak ancak Gök Türk olarak adlandırılan boylar da bulunmaktadır. Çin kaynaklarında Sasanî ülkesinin kuzeyinde (Gök) Türk'ün K'o-sa (*k'ât-sât*) 突厥之可薩,⁶⁹ (Gök) Türk K'o-sa 突厥可薩,⁷⁰ K'o-sa (Gök) Türk 可薩突厥⁷¹ ve (Gök) Türk Ko-sa 突厥曷薩 (*gât-sât*)⁷² gibi adları olan bir boyun bulunduğu yazılıdır. Araştırmacılar burada geçen K'o-sa ya da Ko-sa boyunu Hazar Türkleri olarak tespit etmektedirler.⁷³ Rahip Hsüen-tsang'ın seyahatnamesinde (627-645) Karun 忽露摩國 ve Şuman 愉漫國 adlı iki memleketten bahsederken bu memleketlerin başında Hsi-su (Gök) Türk 奚素突厥 kökenli yöneticilerin bulunduğu anlatılmaktadır.⁷⁴ J. Marquart ve V. Minorsky gibi araştırmacılara göre Karun ve Şuman, Tacikistan'ın Düşambe civarında olabilir.⁷⁵ E. Chavannes'a göre, Hsi-su, bazı Çin kaynaklarında yer alan Chieh-su 解蘇 olmalıdır.⁷⁶ 661 yılında T'ang Sülâlesi Orta Asya'yı yönetimi altına aldıktan sonra bölgede bulunan 16 ülkede 8 garnizon ve 76 vilayet kurmuştu ve söz konusu Chieh-su Memleketi'nin 解蘇國 adı vilayetlerin arasında yer almaktaydı.⁷⁷ Hsi-su (Gök) Türkleri büyük ihtimalle al-Birunî'nin *India* eserinde yer almış olan Kabul'un hâkimi Şahi Türkleri olabilirler. A. Rahman'ın araştırmasına göre, bu Türkler 666 yılı ya da bu tarihten önce Kabul ve Kandahar'da hâkimiyetlerini kurmuşlardır.⁷⁸ Hsüen-tsang'ın seyahatnamesi dikkate alındığında görülür ki en geç 630 yılından önce Şahi Türkler Tacikistan'da bir hâkimiyet oluşturmuşlardı. Yani Şahi Türkleri önce Kabul'un kuzeyinde bir hâkimiyet oluşturmuşlar ve 666 yılından sonra güneye doğru Afganistan'ı istila etmekle bölgede merkezleşmiş olabilirler.

⁶⁸ 《新唐書》卷一百九宗楚客傳, 1975:4102.

⁶⁹ 《舊唐書》卷一百九十八波斯國傳, 1975:5311.

⁷⁰ 《新唐書》卷二百二十一, 西域下波斯傳, 1975:6258, 6260, 6263.

⁷¹ 《通典卷》第一百九十三, 邊防九大食, 上海:商務印書館, 1935:1044C.

⁷² 《新唐書》卷二百二十一, 西域下波斯國傳, 1975: 6247.

⁷³ Chavannes, 1900:145, 170; Kafesoğlu, 1988:157-158; Golden, 2002:192-195.

⁷⁴ 玄奘, 《大唐西域記》, 載 Junjō Takakusu, *Tai Shō Shinshū Daizōkyō* 《大正新脩大藏經》 Vol 51, Tokyo: Tai shōhissaiyō Kankōkai. 1922-1932: 2087B.

⁷⁵ Erkin Ekrem, 2003: 142-143.

⁷⁶ Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Paris: A. Maisonneuve, 1903:195-196. 175, 251-252.

⁷⁷ 《舊唐書》卷四十地理三河西道, 1975:1645-1650; 《新唐書》卷四十三下地理七下隴右道, 1975: 1136; 《資治通鑑》卷 200, 1956: 6324.

⁷⁸ A. Rahman, *The Last Two Dynasties of the Śāhis*, Islamabad, 1979:47.

Ayrıca 630 yılında Gök Türk devleti yıkıldıktan sonra Orhun bölgesinin hâkimi Hsüeh Yen-t'uo 薛延陀⁷⁹ kavminin de Gök Türk zümresine ait olduğuna ilişkin ifadeler bulunmaktadır. Çin kaynaklarına göre Chü-mi 俱蜜 (Kumâz, Karategin) hükümdar Gök Türklerin Yen-t'uo soyundadır 突厥延陀種;⁸⁰ Gök Türk devleti yıkıldıktan sonra Gobi çölünün kuzeyinde (Orhun bölgesi) kağanlığını ilan ederek (630-646) Gök Türklerin yerine geçen Hsüeh Yen-t'uo kavmi de “Gök Türk ile aynı cinstendir 突厥之種類” olarak tanıtılmaktadır.⁸¹ Hâlbuki Gök Türk kavmine ait boylar 630 yılından sonra tamamen T'ang Sülâlesinin kuzeyinde yerleştirilmişlerdi. Hsüeh Yen-t'uo'nun, T'ieh-le kavmine ait bir boy olarak Gök Türk zümresinden sayılması etnik özelliğinden çok siyasî bağlılığını ifade etmiş olabilir.

Uygur kağanı Moyan Çor (745-759) için dikilen Şine-Usu yazıtının Kuzey 8. satırında “Üç Tuğlu Türk budun” adlı bir boy adı geçmektedir. Bu Türklerin mensubiyetini tespit etmesi zor olduğu halde yazıtının ifadesine göre “Üç Tuğlu Türk budun” daha çok Gök Türkler ile ilgilidir. Çince kaynaklarda buna tekabül eden bir boyun olmasına rağmen bunu çağrıştıran bir boy vardır. Uygur tarihi ile ilgili Çin kaynaklarında Kırgızların doğusunda Tu-po (Tuva) 都播, Mi-lieh 彌列 ve Ke-e-chih 哥餓支 adlı buzda kayak yapabilen “Tahta Atlı (kayak) (Gök) Türkler 木馬突厥” adlı üç kabileden oluşan bir boydan bahsedilmektedir.⁸² Bunların Gök Türkler ile aralarında etnik ilişkiler olup olmadığı bilinmiyor, sadece üç kabileden oluştuğu için “Üç Tuğlu Türk budun” ile benzetilmektedir. Üç Tuğlu Türk budun, üç kabileden (urug) oluşan bir boyun adı olabilir. Örneğin Karluklar üç kabileden oluşmaktaydılar ve Gök Türk zümresinde yer almaktadırlar. “Tahta Atlı (Gök) Türkler” boyu Yenisey bölgesinin doğu bölgesinde olup Kırgızların bünyesinde sayılmaktadır. Büyük ihtimalle Gök Türk zümresine mensup değil, daha çok Gök Türklerle siyasî ile kültürel bağı olan bir boy olabilir.

⁷⁹ Hsüeh Yen-t'uo 薛延陀 adı Marquart'tan beri “Sır Tarduş” ile özdeşleştirilmiştir. Son zamanlarda araştırmacılar bu görüşü ret etmektedirler. James Hamilton, *Les Ouïghours: à l'époque des cinq dynasties, d'après les documents chinois* adlı kitabının Çince çevrisi için, tercümana 6 Ocak 1984 tarihli yazdığı mektubunda daha önce kabul edilen Hsüeh Yen-t'uo'nun Sır Tarduş ve T'ieh-le'nin Tölis olarak çevrilmesinin yanlış olduğunu ifade etmiştir. Bakınız James Hamilton 著耿昇譯, 《五代回鶻史料》. 烏魯木齊:新疆人民出版社, 1986:218.

⁸⁰ 《新唐書》卷二百二十一 西域下 識匿傳, 1975:6255.

⁸¹ 《資治通鑑》第一百九十七卷, 1956: 6215.

⁸² 《新唐書》卷二百一十七 下回鶻傳下, 1975: 6148.

Ayrıca Gök Türk zümresine ait olduğu muhtemel olan Türk boyları da söz konusudur.⁸³ 789 yılında Uygurlara karşı Karluklar ve Beyaz Gözlü Gök Türkler 白眼突厥⁸⁴ ya da bir başka yazılışıyla Beyaz Kıyafetli Gök Türkler 白服突厥⁸⁵ Tibetlilerle işbirliğine girmişlerdi. Ancak bu Türklerin etnik mensubiyetinin ne olduğu anlaşılmamaktadır. *T'ung-tian*'deki kayıtlara göre, Şam ülkesinin kuzeyinde Hazar Gök Türkleri bulunmaktadır ve onun kuzeyinde (Gök) Türk boyu vardır, bunların ayağı sığır ayağına benzemekte ve insan eti yemeyi sevmektedirler.⁸⁶ 953 yılında Kıtaylar'dan Çin'e kaçan Hu Ch'iao'ın 胡峯 yazdığı seyahatnamesinde 《陷北記》 de benzer kayıtlar bulunmakta ve Sığır Ayaklı (Gök) Türkler 牛蹄突厥 adlı bir kavimden bahsedilmektedir. Kıtay ülkesinin kuzey bölgelerinde yaşamakta olan bu Türkler insan vücutlu ve sığır ayaklılardır.⁸⁷ Song Sülâlesi dönemindeki (960-1127) Fan Chen'in 范镇 yazdığı Tung-chai Chi-shih 东斋记事 adlı kitapta da benzer bilgiler yer almaktadır. Mançu İmparatorluğu döneminde (1644-1911) hazırlanan Çince eserlerin en büyük değerlendirme ve değerlendirme kitabı Ssu-k'u Ch'uan-shu Tsung-mu da 四庫全書總目 adı geçen kitabı eleştirerek Gök Türklerin sığır ayaklı olarak tanımlanmasını bir saçmalık diye değerlendirmiştir.⁸⁸

Yine Hu Ch'iao'ın seyahatnamesinde Kıtay ülkesinin kuzeyinde ancak Sığır Ayaklı (Gök) Türklerin daha güneyinde Ch'an-yü (Gök) Türklerinin 單于突厥 yaşamakta olduğu yazmaktadır.⁸⁹ Ch'an-yü, Hun hükümdar unvanıdır. Bazen Çin kaynaklarında Gök Türk Kağanı yerine "(Gök) Türk Ch'an-yü'sü" 突厥單于 olarak da kullanılmaktaydı.⁹⁰ Çin kaynaklarına göre, Kağan, kadim Ch'an-yü'ye benzer hükümdar demektir.⁹¹ Bu anlamda "Ch'an-yü (Gök) Türkler" 單于突厥, hükümdar (Gök) Türkler olarak açıklanabilir. Diğer yandan, 679 yılında T'ang Sülâlesinin Ch'an-yü

⁸³ Bahsedilecek değişik Türk boyları Deniz Sinor tarafından "asıl Türklere benzeyenler" olarak değerlendirilmektedir. Bakınız Deniz Sinor, "The Establishment and Dissolution of the Türk Empire", in Deniz Sinor (ed.), *The Cambridge History of Early Inner Asia*, New York: Cambridge University Press, 1994:288-289.

⁸⁴ 《新唐書》卷二百一十七上回鶻傳上, 1975:6124.

⁸⁵ 《舊唐書》卷一百九十五迴紇傳, 1975:5209; 《舊唐書》卷一百九十六下吐蕃傳下, 1975:5257.

⁸⁶ 《通典》卷第一百九十三, 邊防九大食傳, 上海:商務印書館, 1935:1044C.

⁸⁷ 《新五代史》卷七十三四夷附錄第二, 1974: 907.

⁸⁸ 紀鈞, 《四庫全書總目》子部 卷一四〇, 小說家類一雜事上, 北京:中華書局影印本, 1965:1190.

⁸⁹ 《新五代史》卷七十三四夷附錄第二, 1974: 907.

⁹⁰ 《舊唐書》卷二十九 志第九音樂二散樂, 1975: 1072.

⁹¹ 《通典》卷第一百九十七, 邊防十三突厥傳, 上海:商務印書館, 1935:1068A.

Büyük Tu-hu Valiliği'ne 單于大都護府 bağlı Gök Türk boyları isyan etmiş ve Çin kaynaklarında bazen bu Türkleri bu valiliğe mensup oldukları için Çin kaynaklarında “Ch’an-yü (Gök) Türkler” olarak adlandırmıştı.⁹² Bu isyan mağlubiyete uğramıştı. Ancak yine bu valiliğe bağlı olan Gök Türklerin 682 yılında A-shih-na Kutlug liderliğindeki ayaklamaları başarılı olmuştu. Ch’an-yü Büyük Tu-hu Valiliği de bu tarihten sonra adını değiştirmiş ve nihayet kaldırılmıştır. Bu tarihten sonra “Ch’an-yü Gök Türkler” tabiri T’ang Sülâlesi dönemine ait kaynaklarda rastlanmamıştır. X.-XI. yüzyıllarda bu tabirin tekrar kullanılmasında büyük ihtimalle A-shih-na ailesi kastedilmiş olabilir.

X. yüzyıla ait Çin kaynaklarında farklı adlı Gök Türklerden bahsedilmektedir. Liao Sülâlesi döneminde (947-1211) “Wei-yen (Gök) Türk boyu 隗衍突厥部” ile “Ou-yen (Gök) Türk boyu 奧衍突厥部” adlı Türkler zikredilmektedirler.⁹³ Diğer kaynaklarda hiç rastlanılmayan bu Türk boyu büyük ihtimale Uygur devleti kurduğunda Uygurlara bağlı kalmış ve Uygur devleti yıkıldıktan sonra dağılarak X.-XI. yüzyıllarda Liao Sülâlesi'ne bağlanmış olabilir. Nitekim Beş Sülâle dönemine (906-960) ait kaynaklarda Gök Türklerle ilgili kayıtlar bulunmakta ve bu Gök Türklerin Uygurlar’dan önce Orhun bölgesinde devlet kuran Gök Türklerin neslinden oldukları belirtilmektedir.⁹⁴ 981 yılında Turfan Uygur devletine elçi olarak giden Wang Yen-te’nin seyahatnamesinde Güney Gök Türkler 南突厥 ve Kuzey Gök Türkler 北突厥 adı boylardan bahsedilmektedir.⁹⁵ Bu Türk boylarının da yukarıda işaret edildiği gibi Gök Türklerin neslinden gelme ihtimali yüksektir.

Türkler ve Türk Kimliği

Çin kaynaklarında Gök Türk zümresinde yer alan kendi boyları dışında bunlarla kültürel ve siyasal bağı olan diğer Türk boyları “(Gök) Türklerin çeşitli boyları 突厥諸部”⁹⁶ ya da “çeşitli (Gök) Türk boyları 諸突

⁹² 《舊唐書》卷六十三 蕭嗣業傳, 1975:2406; 《舊唐書》卷九十三唐休璟傳, 1975: 2978.

⁹³ 《遼史》卷三十三部族下, 1974:390, 394; 《遼史》卷四十六百官志二, 1974:728.

⁹⁴ 《新五代史》卷七十四四夷附錄第三, 1974: 913. X-XI. Yüzyıl sonrası Gök Türklerle ilgili araştırmalar bakınız James R. Hamilton, *Les Ouïgours à l'époque des Cing Dynasties d'après les documents chinois*. Paris, 1955:94-95, not 4.

⁹⁵ 《宋史》卷四百九十高昌傳, 1977:14111; Ayrıca Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989:62.

⁹⁶ 《資治通鑑》第一百九十九卷, 1956: 6269.

厥”⁹⁷ olarak adlandırılmıştır. Bu tür ifadeler en çok T’ieh-le veya Oğuz gibi Türk boylarını kapsamaktadır. Örneğin 629 yılında Gök Türklerle bağlı T’ieh-le boyları isyan etmiştir ve kaynaklar bu boyları “(Gök) Türklerin çeşitli boyları” olarak adlandırmıştır.⁹⁸ Oğuzlardan olan Ssu-chieh 思結 (*İzgil) de bu kategoride⁹⁹ olup 630 yılında “(Gök) Türk Ssu-chiehler”in Erkin’inin 40 bin kişiyle T’ang Sülâlesine teslim olduğunu belirtilmektedir.¹⁰⁰ Burada söz konusu Ssu-chieh Gök Türk zümresine mensup olan bir boy olarak gösterilmektedir. Batı Gök Türklerle bağlı olan On-ok boyları da bu kategoriye aittir. Çince kaynaklarda “Batı (Gök) Türklerin çeşitli boyları 西突厥諸族” olarak isim verilmiştir.¹⁰¹ Örneğin Batı Gök Türklerle bağlı olan Nu-shih-pi boyu “(Gök) Türk Nu-shih-pi boyu” 突厥弩失畢 olarak adlandırılmıştır.¹⁰² Yani Çin kaynaklarındaki “Gök Türklerin çeşitli boyları” ya da “çeşitli Gök Türk boyları” ifadesinin, “Gök Türk kavmine bağlı boylar” ya da “Gök Türk hâkimiyetine bağlı diğer Türk boyları” olarak okunması gerekmektedir. Nitekim Köl Tigin yazıtı K4’te Dokuz Oğuzlarla savaşını tasvir ederken “Toğuz Oğuz budun kentü budunum erti” diyerek Gök Türk ile Oğuzlar arasındaki ilişkilerini ifade etmektedir.¹⁰³ Hatta Köl Tigin yazıtı D22’de “Türük Oğuz Begleri” ifadesinde bunların bir millet olduğunu işaret etmektedir.¹⁰⁴

Buna benzer Çin kaynaklarında T’ieh-le ve Oğuz gibi Türk boyları “(Gök) Türklerin bir başka boyu 別部 (Pieh-pu)” ibaresi kullanılmaktadır. Örneğin Huo-pa 火拔¹⁰⁵ ve Batı Gök Türklerin Ch’u-ni-shih 鼠尼施¹⁰⁶ ile

⁹⁷ 《周書》卷二十八史寧傳, 1971:468; 《唐會要》卷七十三, 1936:1317.

⁹⁸ 《舊唐書》卷六十七李靖傳, 1975:2479.

⁹⁹ 《冊府元龜》卷 985, 1994:11570A.

¹⁰⁰ 《資治通鑑》第一百九十三卷, 1956: 6073.

¹⁰¹ 《舊唐書》卷一百九十四下突厥傳下, 1975:5193.

¹⁰² 《舊唐書》卷一百九十四下莫賀咄侯屈利俟毗可汗傳, 1975:5182.

¹⁰³ Bu cümleyi Thomsen, “Dokuz Oğuzlar kendi halkındı” (Vilh. Thomsen, *Orhun ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü, İlk Bildiri -Çev. Vedat Köken-*, Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993:112/118), Orkun, “Dokuz Oğuz kavmi kendi kavmim idi” (Hüseyin N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987:48), Muharrem Ergin, “Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi” (Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul:Boğaziçi Yayınları, 2001:25) ve Talât Tekin ise “Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi” (Talât Tekin, *Orhun Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988:21) olarak tercüme etmektedirler.

¹⁰⁴ “Türük Oğuz Begleri” cümlesi araştırmacılar arasında farklı okunmaktadır. Thomsen, “Türk Oğuz beyleri” olarak okurken (Thomsen, 1993:105/104), Hüseyin N. Orkun, Muharrem Ergin ve Talât Tekin gibi araştırmacılar “Türk, Oğuz beyleri” olarak okumaktadırlar (Orkun, 1987:40; Ergin, 2001:17; Tekin, 1988:15).

¹⁰⁵ 《資治通鑑》第二百一十七卷, 1956:6925. Huo-pa 火拔 boyu Mo-ch’uo (Kapagan) kağanın kız kardeşi ile evlenen damat boyudur (《舊唐書》卷一百三郭虔瓘傳, 1975:

Chüeh-ni-shih 闕泥孰 gibi boyları bu şekilde tanımlanmaktadır.¹⁰⁷ “Batı (Gök) Türklerin bir başka boyu” ifadesi Dokuz Oğuzlar’dan olan Tongra 同羅, *Bügü 僕骨 ve Bayırku 拔野古 gibi boylar için de geçerli idi.¹⁰⁸ Sha-t’uo Türkler 沙陀突厥¹⁰⁹ diye bilinen bu kavim de “Batı (Gök) Türklerin bir başka boyu” olan Ch’u-yüeh (*Çigil) 處月 soyundandır.¹¹⁰ Ch’u-yüeh 處月 ve Ch’u-mi (*Çumul) 處密 boyları da “Batı (Gök) Türklerin bir başka boyundandır”.¹¹¹ Gök Türklerin çift siyasi yönetim geleneğinde söz konusu Tölis ve Tarduş iki boylar birliği bulunmaktaydı. Bu boylar birliğinin başına kağan ile kan bağı olan Şad unvanlı kimseler tayin edilmekteydiler.¹¹² Çin kaynaklarına göre Şad, “başka boyların askerî komutanıdır”.¹¹³ Yani Çin kaynaklarında, Gök Türk zümresinden olmayan ancak diğer Türk boylarını Gök Türk kavmi ile ayırt etmek için “bir başka boyu” ifadesi kullanılmıştır.

“(Gök) Türklerin bir başka soyu 別種 (Pieh-chung)” ile adlandıran boylar da vardır; örneğin Türgişler Batı (Gök) Türklerin bir başka soyundandırlar.¹¹⁴ Bu tanım genellikle Gök Türk’ün öz soyundan yani A-shih-na soyu ile ayırt etmek için kullanılmaktaydı. Ancak istisnai durumlar da vardır. Örneğin 630 yılında yıkılmış olan Gök Türk devletini Altay Dağının 金山 kuzeyinde yaşatmaya çalışan ve A-shih-na soyundan olan Ch’e-pi 車鼻 (*Çapış/Çavuş) Kağan (?-649) ve adamları “Gök Türklerin bir başka boyu” diye geçmektedirler.¹¹⁵ Halbuki Çin kaynaklarında onun Gök Türk’ün asıl soyundan olduğu yazmaktadır.¹¹⁶ İstemi Yabgu’nun oğlu Ta-t’ou (Tardu, 576-603) da İşbara 沙鉢略 Kağan (581-587) ile anlaşamadığı

3187; 《新唐書》卷二百一十五上突厥傳上, 1975: 6047; 《資治通鑑》第二百一十一卷, 1956: 6696).

¹⁰⁶ 《舊唐書》卷八十三蘇定方傳, 1975:2777.

¹⁰⁷ 《舊唐書》卷一百八十五上李素立傳, 1975:4786; 《新唐書》卷一百九十七李素立傳, 1975:5619.

¹⁰⁸ 《資治通鑑》第二百一十卷, 1956: 6677.

¹⁰⁹ 《舊唐書》卷十四憲宗李純傳上元和三年, 1956:425; 《新唐書》卷二百一十八沙陀傳, 1975:6153; 《資治通鑑》第二百一十卷, 1956: 6677.

¹¹⁰ 《新唐書》卷二百一十八沙陀傳, 1975:6153.

¹¹¹ 《資治通鑑》第一百九十四卷, 1956:6116.

¹¹² 《通典》卷第一百九十七邊防十三, 1935:1068A; 《舊唐書》卷一百九十四上 突厥上始畢可汗傳, 1975:5153.

¹¹³ 《新唐書》卷二百一十五上突厥上始畢可汗傳, 1975:6028.

¹¹⁴ 《資治通鑑》第二百六卷, 1956: 6540; 《通典》卷第一百九十九邊防十五, 1935:1079B.

¹¹⁵ 《舊唐書》卷一百九十四上突厥上車鼻可汗傳, 1975:5165; 《通典》卷第一百九十八邊防十四, 1935:1073A.

¹¹⁶ 《資治通鑑》第一百九十八卷, 1956: 6249.

için ayrılmıştı. Çin kaynakları ise Ta-t'ou'u da "Gök Türklerin bir başka boyu" olarak tanımlamaktadır.¹¹⁷ Halbuki Ta-t'ou, Gök Türk devletinin kurucusu T'u-men Kağanın (552-553) yeğeni olup A-shih-na ailesindedir. Buradaki "bir başka soyu" ifadesinin daha çok siyasî ayrılık nedeniyle "bir başka siyasî oluşum" mahiyetinde kullanıldığı görünmektedir. Bazen Gök Türk soyundan olup Oğuzlardan biri olarak görünen boylar da bu şekilde tanımlanmaktadır. 744 yılında Gök Türk Kağanı Özmiş'i öldürerek bu devlete son veren Basmıl 拔悉密 Kağanı'nın soy adı Çin kaynaklarında A-shih-na olarak yazılmaktadır.¹¹⁸ Hâlbuki Basmıl'ın bir Oğuz boyu olduğu Kaşgarlı'nın eserinde anılmaktadır.¹¹⁹ Çin kaynaklarının bazı yerlerinde Basmıl Kağanı "(Gök) Türk Basmıl Kağan 突厥拔志蜜可汗"¹²⁰ ya da "(Gök) Türk-Dokuz Oymak Basmıl Yabgu 突厥九姓拔悉密葉護"¹²¹ olarak zikredilmektedir. Bu ifadenin Köl Tigin yazıtı D22'de geçen "Türük Oğuz Begleri" ibaresi ile aynı mahiyette olduğuna şüphe yoktur.

"(Gök) Türklerin bir başka boyu 別部" ile "(Gök) Türklerin bir başka soyu 別種" tanımının arasında küçük bir fark olduğu açıktır. Bazı araştırmacılar bunların arasında büyük bir fark olmadığını, sadece siyasî bağlılığını ifade ettiğini savunurlarken,¹²² bazı araştırmacılar "bir başka boyu" ifadesinin daha çok siyasî, "bir başka soyu" ifadesinin ise daha çok ırksal ve "ana aileden ayrılmış gruplar" olarak görüşler ileri sürmektedirler.¹²³ Ancak farklı durumlar da mevcuttur. Örneğin *Eski T'ang Sülâlesi Tarihi*'nde Türgişler için "Batı (Gök) Türklerin bir başka soyundadır" ifadesi kullanılırken,¹²⁴ *Yeni T'ang Sülâlesi Tarihi*'nde "bir başka boyundandır" ifadesi de kullanılmıştır.¹²⁵ Köl Tigin yazıtı D18 ve Bilge Kağan yazıtı D16'da yer alan "Türgiş Kağan Türükümüz budunum erti"¹²⁶ ibaresi de aralarındaki özel ilişkileri göstermektedir. Bu ifade, Köl

¹¹⁷ 《通典》卷第一百九十九邊防十五, 1935:1077A.

¹¹⁸ 《資治通鑑》第二百一十二卷, 1956:6742.

¹¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, Cilt I, 1992:481.

¹²⁰ 《資治通鑑》第二百一十五卷, 1956:6856

¹²¹ 《舊唐書》卷一百三王忠嗣傳, 1975:3198.

¹²² 周一良, "论宇文周之种族", 見林干《匈奴史论文集》, 中华书局 1983 年版, 第 54 页。

¹²³ 杨军 <从“别种”看高句丽族源>, 《东疆学刊》, 卷十九第一期 2002:24.

¹²⁴ 《舊唐書》卷一百九十四下突厥下突騎施烏質勒傳, 1975:5190; 《通典》卷第一百九十九邊防十五, 1935:1079B; 《資治通鑑》第二百六卷, 1956: 6540.

¹²⁵ 《新唐書》卷二百一十五下突厥下突騎施烏質勒傳, 1975:6066.

¹²⁶ Thomsen, "Türgiş Kağanı biz Türklerdendi, benim halkımdandı" (Thomsen, 1993:103/100), Orkun, "Türgiş Hakanı Türklерimden, kavminden idi" (Orkun, 1987:38), Ergin, "Türgiş Kağanı Türükümüz, milletimiz idi" (Ergin, 2001:14) ve Tekin ise "Türgiş Hakanı (kendi) Türükümüz, (kendi) halkımız idi" (Tekin, 1988:15) olarak çevirmektedirler.

Tigin yazıtı K4'te yer alan “Dokuz Oğuzlar benim budunum” ifadesiyle kıyasla Türgişlerin, Dokuz Oğuzlara nispeten Gök Türklerler daha yakın olduklarını göstermektedir. Bu anlamda Türgişler, Gök Türk zümresine yani Gök Türk kavmine aittirler. *Yeni T'ang Sülâlesi Tarihi* Türgişleri Gök Türklerin “bir başka soyundan” değil “bir başka boyundandır” olarak tanımlaması, büyük ihtimal Türgişlerin Batı Gök Türk hâkimiyetine geçmeleriyle kuta sahip olan kutsal A-shih-na egemenliğine son vererek farklı bir siyasî oluşumu meydana getirmeleri ile ilişkilidir.

İkinci Gök Türk devleti, bağımsız olan Tügişleri aslında kendine bağlı olan bir boy olarak görmekteydi.¹²⁷ Uygurca *Hsüen-tsang Biyografisi*'nde (V. Bölüm) “Türk-Türgiş” adı bitişik olarak geçmektedir.¹²⁸ Kumul nüshası *Maytri Simit* tiyatro eserinin birinci bölümünün dördüncü varlığının B-3 satırında yine “Türk-Türgiş”in bitişik hali görülmektedir.¹²⁹ Çin kaynaklarında Türgişler için genel olarak T'u-ch'i-shih 突騎施 şeklinde yazılmaktadırlar; ancak *Eski T'ang Sülâlesi Tarihi*'nin bir yerinde T'u-chüeh (Gök Türk) 突厥 Ch'i-shih 騎施 şeklinde yazılmıştır.¹³⁰ Bu tür yazılış Uygurca metinlerde geçen üslub ile aynı mahiyettedir. 751 yılındaki Talas savaşı sırasında Arap ordusuna esir düşen Tu-huan'in seyahatnamesinde de T'u-chüeh Ch'i-shih şeklinde kaydedilmektedir.¹³¹ T'ang Sülâlesi imparatorunun günlükleri gibi daha çok orijinal kaynaklara dayandırılan *Ts'e-fu Yüen-kui* 冊府元龜 adlı eserde en çok T'u-chüeh Ch'i-shih 突厥騎施 şeklinde kaydedilmiştir. Araştırmacılar T'u-chüeh Ch'i-shih yazılışının yanlış olduğunu ve “Chüeh” 厥 karakterinin fazla yazılmış olduğunu ileri sürerek doğrusunun T'u-ch'i-shih (Türgiş) olması gerektiğini tespit etmektedirler.¹³² Bazı araştırmacılar ise farklı olarak T'u-chüeh Ch'i-shih'nin T'u-chüeh T'u-ch'i-shih 突厥突騎施 yani Türk-Türgiş olduğunu ileri sürmektedirler.¹³³ Bazen Çin kaynaklarında T'u-chüeh Shih 突厥施¹³⁴

¹²⁷ 《舊唐書》卷一百九十四下蘇祿, 1975:5192; 新唐書卷二百一十五下車鼻施啜蘇祿傳, 1975:6067.

¹²⁸ Annemarie von Gabain, “Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs, I Bruchstücke des 5. Kapitels, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften (SBAW)*, VII, Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1938:159; A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988:124/449.

¹²⁹ İsrail Yusuf, Doklun Kamberi ve Abdulkeyum Hoca, *Kumul Nüshası Maytri Simit Tetkikatı (I)* (Uygurca), Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 1988:28.

¹³⁰ 《舊唐書》卷一百九十八杜暹傳, 1975: 3076 ve 3085, not 3.

¹³¹ 《通典》卷第一百九十三邊防九, 1935:1043C.

¹³² 岑仲勉, 《西突厥史料補闕及考證》, 北京:中華書局, 1958:85.

¹³³ 張一純, 《經行記箋注》北京:中華書局, 2000:31.

(Türk-shih=*Türkîş) şeklinde yazıldığı da görünmekte ve araştırmacılar bunu Türgiş'in Çince'deki bir başka çeviri yazılışı olarak ortaya koymaktadırlar.¹³⁵ Bu örneklerin hepsi Türgişlerin Gök Türk soyundan geldiklerini işaret etmektedir; sadece Gök Türkler'den bağımsız bir hâkimiyet kurdukları için "Batı (Gök) Türklerin bir başka boyundadır" ifadesi kullanılmış olmalıdır. 736 yılına ait ve T'ang Sülâlesi imparatorunun Gök Türk Kağanı'na yazdığı bir mektupta, Türgişlerin asil bir soydan (yani A-shih-na soyundan değil) gelmediğini ve Gök Türk soyuna nispeten "farklı soydan 异姓 (Yi-hsing) geldiğini" ifade etmektedir.¹³⁶ Bu da Türgişlerin Gök Türk zümresinde yer almalarına rağmen A-shih-na soyundan olmadıklarını göstermektedir.

Çin kaynaklarında bazen Gök Türklerin Dokuz Oğuzlarla bitişik halde kullanılmış oldukları görülmektedir. Örneğin "Dokuz Oymak-(Gök) Türkleri 九姓突厥"¹³⁷ veya "(Gök) Türk-Dokuz Oymak 突厥九姓"¹³⁸ şeklinde Çin kaynaklarında yer almaktadır. 661 yılında Orhun bölgesinde egemenliğini kurmuş Uygur ve diğer Oğuz boyları Uygur lideri Pi-su'nun 比粟 önderliğinde Tongra ve *Bügü boyu ile birlikte T'ang Sülâlesine karşı isyan etmişti. 662 yılında bu isyan bastırılmış ve bazı kaynaklar adı geçen kavimleri "(Gök) Türk-Dokuz Oymak" olarak adlandırırken,¹³⁹ bazı kaynaklar ise "T'ieh-le Dokuz Oymak" şeklinde yazmaktadır.¹⁴⁰ Yukarıda adı geçen boylar Çin kaynaklarında T'ieh-le federasyonu içinde yer almaktadır, ancak "Dokuz Oymak-(Gök) Türkleri" olarak da kaydedilmesi bu kavimlerin 630 yılından önce siyasî anlamda Gök Türklere bağlı ve ona mensup olduğunu göstermektedir. Nitekim bazı kaynaklarda söz konusu olan

¹³⁴ 《新唐書》卷四十三下 地理七下隴右道, 1975: 1135; 《新唐書》卷二百一十五下 突厥傳下阿史那彌射傳, 1975: 6065-6066.

¹³⁵ E Chavannes, 1900:203; 207; 岑仲勉認為“突厥施”得為“突騎施”之訛。見《西突厥史料補闕及考證》, 1958:144.

¹³⁶ 岑仲勉, 《突厥集史》上冊, 1958:449.

¹³⁷ 《舊唐書》卷八十三薛仁貴傳, 1975:2781; 《舊唐書》卷一百四十一張孝忠傳, 1975:3854; 《新唐書》卷一百四十八張孝忠傳, 1975:4767; 彭定求編 《全唐詩》, 第 25 冊, 第 874 卷, 第 9895 頁。北京:中華書局, 1960. Çin kaynaklarındaki Dokuz Oymak 九姓 ile Müslüman kaynaklarındaki Dokuz Oğuz aynı boyları göstermektedir. Ayrıntılı bilgiler için bakınız James Hamilton, "Toquz-Oyuz et On-Uygur", *Journal Asiatique*, LLC (1), 1962:23-63. Türkçe tercümesi için bakınız James Hamilton, "Toquz-Oğuz ve On-Uygur" (Çev. Yunus Koç), *Türk Dilleri Araştırmaları*, Sayı 7, 1997:187-232.

¹³⁸ 《舊唐書》卷九十九張嘉貞傳, 1975:3090; 《舊唐書》卷三十八靈州大都督府, 1975:1416; 《新唐書》卷一百二十七張嘉貞傳, 1975:4442; 《新唐書》卷一百一十論弓仁傳, 1975:4126; 《資治通鑑》第二百一十一卷, 1956: 6728.

¹³⁹ 《舊唐書》卷八十三薛仁貴傳, 1975:2781.

¹⁴⁰ 《資治通鑑》第二百卷, 1956: 6327.

boylar “(Gök) Türk-T’ieh-leları 突厥鐵勒” olarak da zikredilmektedir.¹⁴¹ 716 yılında Mo-ch’uo Kağan, Bayırku boyunun bir savaşçısı tarafından öldürülünce Bayırku, Uygur, Tongra, Hsi 霫 ve *Bügü gibi Oğuz boyları Çin’e kaçıyordu.¹⁴² T’ang Sülâlesi bu boyları Çin’in kuzey hudutlarına yerleştirmiş ve bunları “(Gök) Türk-Dokuz Oymak” olarak adlandırmıştır.¹⁴³ Hotan belgelerinde Bayırku boyu “Türk Bayırku” şeklinde zikredilmektedir.¹⁴⁴ Bu adlandırmalardan, Oğuzların Gök Türklere bağlı olduğu anlaşılmakta ve Gök Türk adının bir siyasal kimlik olarak yerleştiği gözlemlenmektedir. Bu durum Köl Tigin yazıtındaki (K4) “Dokuz Oğuz budun kendi budunum idi” ya da Bilge Kağan yazıtındaki (D29-30) “Dokuz Oğuz budun benim budunum idi” ifadesini hatırlatmaktadır.¹⁴⁵

Göründüğü gibi Türk kimliği Gök Türk devletinin kurulmasıyla birlikte ortaya çıkmış ve Gök Türk devletinin çöküşü ile Uygur devletinin kuruluşuna kadar süreç içinde benzer değerleri paylaşan boylar tarafından kabul edilmiştir. Türk kimliği başlangıçta ne kadar Gök Türk zümresi merkezli olarak siyasî açıdan inşa edilmişse de, Türkişler ve Uygurlar döneminde artık hem siyasî hem de kültürel anlamda umumi Türk boylarının ortak kimliği olmuştur. Türk kimlik inşasında Gök Türk A-shih-na ailesi ya da Gök Türk zümresi dışındaki Türk boyları Çin kaynaklarında “başka” ya da “öteki” olarak algılanıyorsa da, aynı kaynaklarda söz konusu boyların hepsi Türk (Gök Türk) şemsiyesi altında birleşmiştir. Bu birleşmenin temelinde kültürel değerler ile birlikte etnik özellikler önem kazanmıştır. Ancak ortak kültürel ve siyasî değerleri kabul eden boyların hepsi Türk olarak tanımlanmamaktadır. Örneğin Türk boyu olmayan ancak Gök Türk ve Uygurlara bağlı olan Kıtaylar (Kıtan) için “Gök Türklerle ayrı türden (Pieh-lei) 別類”,¹⁴⁶ “farklı türden (Yi-lei) 異類”¹⁴⁷ ya da “benzemeyen türlerden (Pu T’ung-lei) 不同類”¹⁴⁸ gibi ifadeler kullanılmıştır. Çin kaynaklarında Türk olmayanlar için “tür” 類 karakteri kullanılırken Türk olan boylar için ise “soy” 姓 karakteri kullanılmaktadır. Örneğin Talas Savaşından sonraki

¹⁴¹ 《舊唐書》卷一百八十五上李素立傳, 1975:4786; 《新唐書》卷一百九十七李素立傳, 1975:5619.

¹⁴² 《資治通鑑》第二百一十一卷, 1956: 6719; 《新唐書》卷一百一十論弓仁傳, 1975:4126.

¹⁴³ 《舊唐書》卷三十八靈州大都督府, 1975:1416; 《資治通鑑》第二百一十一卷, 1956: 6728.

¹⁴⁴ H. W. Bailey, “A Khotenese Text Concerning the Turks in Kantsou”, *Asia Major*, Vol. I (1), 1949:47.

¹⁴⁵ Hüseyin N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987:48, 62.

¹⁴⁶ 《舊唐書》卷一百九十九下契丹傳, 1975:5350.

¹⁴⁷ 《資治通鑑》第一百九十二卷, 1956: 6050.

¹⁴⁸ 《新唐書》卷二百一十九契丹傳, 1975:6168.

yıllara ait kaynaklara göre, Suyab vadisinde bir kaç on bin “Farklı soydan (Gök) Türk” 異姓突厥 ibaresi kullanılmıştır.¹⁴⁹

727 yılında Çin’e dönen Kore asıllı Budist rahip Hui-ch’ao, kalem aldığı seyahatnamesinde, (Gök) Türklerin oturdukları yerin kuzeyde Kuzey Denizi 北海 (Baykal), batıda Batı Denizi 西海 (Hazar) ve doğuda Çin’e kadar uzanan bölgede olduğunu tespit etmişti.¹⁵⁰ Hâlbuki bu dönemde Batı Gök Türkler, Orta Asya’daki egemenliklerini kaybetmişlerdi, Doğu Gök Türkleri ise Orhun bölgesinde hem iç kargaşa hem de diğer Oğuzlarla mücadele etmekle meşgul idiler. Bu durumda Gök Türkler Hui-ch’ao’ın ifade ettiği gibi geniş bölgeye hâkim değillerdi. Yani rahip Hui Chao’ın kastettiği (Gök) Türkler, sadece Gök Türkler değil aynı zamanda bütün Türk boylarını kapsamaktadır. A. V. Le Coq’un çalıştığı *Türkische Manichaica aus Chotscho* (I) adlı eserde “Türk uluş Arğu Talas kögüz içinte” ibaresi bulunmaktadır,¹⁵¹ bu da Talas ile Balasagun arasında yaşamış olan Argu boyunun Türk ulusundan olduğunu göstermektedir. Yani Hui-ch’ao’ın bahsettiği (Gök) Türkler ile “Türk uluş” ibaresinin aynı mahiyette olduğu şüphesizdir.

Bütün bu çalışmanın neticesinde, Türk kimliği en geç ilk Gök Türk devletinin çöküşüyle (630) birlikte ortak kültürel değerleri paylaşan Türk boyları, Gök Türk devletinin bırakmış olduğu siyasî egemenliği benimseyerek siyasî kimlik olarak Türk adını almıştır.

¹⁴⁹ 《新唐書》卷二百二十一碎葉傳, 1975:6246; 《通典》卷第一百九十三, 邊防九石國傳, 1935:1043C.

¹⁵⁰ 慧超著《往五天竺國傳》載 Junjirō Takakusu, *Tai Shō Shinshū Daizōkyō* 《大正新脩大藏經》 Vol 50, Tokyo: Tai shōissaikyō Kankōkai. 1922-1932:978C.

¹⁵¹ A. Von Gabain, 1988:236.